

Я. Р. ДАШКЕВИЧ (*Львів*)

ЯСИР З УКРАЇНИ
(XV — ПЕРША ПОЛОВИНА XVII ст.)
ЯК ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНА ПРОБЛЕМА

У вступі до повідомлення про демографічні питання, що виникають перед істориком ясиру, варто процитувати висловлювання автора, який майже чотири сторіччя тому незвичайно прецизно визначив чи не весь комплекс проблем, досі не розв'язаних дослідниками:

«Татари, люди-язичники, непоказні, перед боєм голі (позбавлені маєтку.— *Я. Д.*), які часто й густо пустошать наші краї, вбивають в муках вірних християн, наших братів, захоплюють в рабство, безчестять порядних дівчат і дружин наших братів, продають їх у язичницьких країнах на ярмарках, як у нас худобу, перетворюють наші прикордонні землі, що достатком подібні до землі обітованої, на пустиню для худоби. Наших робітників, що готують для нас наш хліб, майже кожного року ловлять по кілька десятків тисяч. А, й це найсумніше, часто трапляється, що без порівняння менша кількість поганців ганебно бере на вічну неволю багатого більшу кількість християнських душ, наших братів, не лічачи тих, яких вбивають. І так сваволять не раз, не кілька разів, а протягом багатьох сторіч — майже щорічно. Та хто з істориків підрахував, скільки десятків тисяч взяли татари наших братів у цей чи інший час, хто склав до купи цілу суму і при цьому підрахував приплід, який могли дати ті схоплені, мешкаючи в нас і збільшуючи кількість нашого народу? Хто може додати цю суму приплоду до суми схоплених і полонених? Хоча, кажуть, ця кількість безконечна, а я не знаю, чи вистане цифр, щоб вираховувати таку велетенську кількість людей, яку втратив наш народ через татар і все ще втрачає»¹.

Таке демографічне завдання поставив перед істориками у 1596 р. П. Грабовський, політичний публіцист, який мешкав тоді далеко від України, в естонському місті Пярну. Завдання не вирішене й досі.

Ясир з України, що протягом сторіч був причиною велетенських втрат населення, а також помітних міграційних зрушень, порівняно недавно став об'єктом самостійних, частково історично-демографічних досліджень. Хоча турецько-татарським нападам на Україну присвячено значну описову літературу і збереглася велика джерельна база, однак комплексного монографічного дослідження нападів XV — першої половини XVII ст. досі немає, а демографічне вивчення питання не виходить за межі вступних нарисів.

Про втрати населення внаслідок нападів писало багато сучасників подій. Після того як турецько-татарська загроза минула, а дистанція між подіями та їх дослідниками росла, писати про велетенські втрати було якось «незручно»: виникало питання про відповідальність за те, що відбувалося, а відповідь давалася не легко. Література питання і перспек-

тиви його опрацювання ще досі під тиском апріорних тверджень, що є наслідком позанаукових, ідеологічних догм. Для деяких історіографічних напрямів демографія ясиру перетворилася в своєрідне табу.

Польська так звана дворянська і буржуазна історіографія, розуміючи безпосередній зв'язок між втратами населення та незадовільною обороною українських земель Речі Посполитої від турецько-татарської агресії, всіма засобами применшувала рівень втрат. Крім того, вже з кінця XVIII ст. у польській історичній науці посилювалися проосманські тенденції (Туреччина не визнавала розподілів Польсько-Литовської держави), що унеможливлювало вивчення проблеми ясиру. Подібні настрої є і в наш час².

Польська історіографія всіляко намагалася легковажити втрати українського населення. Козацькі «бунти» дуже ослабили Річ Посполиту; втрати населення внаслідок захоплення ясиру відбивалися майже виключно на українському «козацькому» народові — тому за таким положенням, що зменшував кількість потенційних бунтівників, вважалося, дуже шкодувати не варто.

Російська євразійська школа також негативно ставилася до вивчення проблеми³. Концептуальна спадщина євразійців досі відчувається особливо у західній історіографії, де до неї приєдналася хвиля нового османofільства. Ряд авторів підкреслюють «добрі сторони» мусульманського рабства. У. Макнейл, наприклад, вважає, що більшість селян, після того як їх схопили і продали в неволю, «вступила у дивовижний, розкішний, чудесний новий світ»⁴. У Західній Європі та США тепер роблять багато для вивчення минулого Кримського ханства, досліджуючи велетенські за обсягом, досі дуже мало використані стамбульські архіви. Численні автори, однак, питання ясиру не зачіпають.

На такому історіографічному фоні досягнення демографічного вивчення проблеми виглядають більше ніж скромно. Плідне розв'язання дослідницьких питань залежить, насамперед, від впорядкування докладного каталогу татарських нападів на Україну з визначенням їхньої хронології, напрямів і шляхів походів, території охоплення, чисельності напасників і ясиру — захопленого або звільненого (внаслідок відповідних заходів), кількості знищених та пограбованих міст, містечок і сіл.

Спроби скласти подібні каталоги відомі, але останні не відповідають сучасним вимогам, в основному тому, що їх опрацьовували на підставі обмеженого кола переважно однотипних джерел⁵.

З нечисленних праць, в яких акцент покладено на рабське існування невільників з України, варто згадати ті, що висвітлюють демографічний аспект⁶. Заслуговує на увагу спроба синтезувати частину збережених показників про ясир і торгівлю рабами⁷.

Відомості демографічного характеру, зокрема кількісні дані, що характеризують втрати населення, розкидані по джерелах різного типу. Тут і наративні джерела (різномовні хроніки і літописи, історично-географічні описи, історичні трактати, мемуари, листування, антитурецька і антитатарська публіцистика, попередники періодичних видань типу летючих листків), і літературні твори (панегірики, поеми, думи), і документальні джерела (списки втрат, військові розпорядження, реляції, зокрема про дипломатичні переговори, які велися в Стамбулі й Бахчисараї тощо).

Особливої уваги заслуговують офіційні переліки втрат, спричинених нападами. Такі списки складали в межах латифундій одного власника, деколи — окремих адміністративних одиниць і навіть (дуже рідко) в масштабах Польсько-Литовської держави спеціально призначені для цього комісари. Сліди підрахунків для цілої держави (кількість захоп-

лених людей, вигнаної худоби, спалених міст та сіл) є в п'яти випадках (1567, 1575, 1593, 1617 і 1618 рр.). Королівські посольства подавали такі переліки султанам, які були сюзеренами Кримського ханства. В зв'язку з цим документальні матеріали посольств до Стамбула, польсько-турецького і литовсько-польсько-татарського дипломатичного листування заслужовують на пильну увагу дослідників історично-демографічної проблеми. До сьогодні вивчена й опублікована незначна частина джерел такого типу⁸. Але треба мати на увазі, що не всі напади відбулися в дипломатичній кореспонденції. В періоди масованих нападів чиновницький апарат Речі Посполитої був неспроможний збирати необхідні відомості. Симптоматична заява польського дипломатичного агента Х. Серебковича (він зробив її 1624 р. у Стамбулі) про те, що король скаржитися султанові лише на напади загонів з 20—30 тис. татар, а на напади відділів з 2—3 тис. просто не звертає уваги⁹.

Демографічний аспект звертає на себе увагу дослідників з самого початку вивчення проблеми ясиру, і зокрема генези нападів. Ще в XVII ст. турецький історик Мустафа Наїма висунув твердження про те, що основною причиною нападів було перенаселення Криму. Він писав: «Сто тисяч татар не має ні землі, ні ремесла. Якщо б вони не робили походів, з чого вони жили б?»¹⁰ Таке «демографічне» пояснення нападів не витримує історичної критики.

Демографічні моменти іншого роду грали роль при підготовці набігів. Більшість татар виступала в похід «голими» (порівняй цитату на початку статті), коней, шаблі, луки їм давали в борг купці, зобов'язуючи платити рабами¹¹.

Тактика нападів була, головним чином, розрахована на захоплення людей, що свідчить про перетворення рабції у справжній промисел. Відділ з кількох тисяч кіннотників вривався якнайшвидше та якнайглибше в українську територію, утворював у певному місці кіпш, з якого на всі боки розсилали менші відділи — по-українському «загони». Назва відповідала буквальному призначенню відділів — загання людей. Загін розтягався в лінію довжиною близько 10 миль (70—80 км), по дорозі схоплював усіх придатних для рабства; дрібних дітей і старих вбивали. Загін діяв 4—8 днів, повертався до коша і разом з ясиром зникав у степу. Була опрацьована система сигналізації. Села підпалювали не просто з бажання нищити — за допомогою диму та вогню повідомляли іншим загонам, що ясир у даному напрямі вже вибрали¹². Демографічні наслідки такої тактики розумілі.

Ясир гнали пішки, вбиваючи при цьому немовлят, хворих і поранених, щоб вони не сповільнювали повернення. Коли наближалася погоня, ясир вирізували¹³, топили в ріках¹⁴. У небагатьох випадках переслідувачам татар вдавалося звільнити ясир (1503 р. — кілька тисяч близько Городка на Поліссі, 1509 р. — 9 тис. біля Білозерки, 1512 р. — 15 тис. поблизу Вишнівця, 1527 р. — 30, за іншими даними — 40 або 80 тис. біля Канева, 1589 р. — 2700 осіб і т. д.)¹⁵.

Після виходу з України відбувався поділ ясиру*.

У зв'язку з самими нападами необхідно зупинитися на двох важливих для демографії моментах: джерельні дані про чисельність напасників та полонених, співвідношення чисельності напасників та ясиру.

Сучасники (хоча б цитований на початку П. Грабовський) підкреслювали, що співвідношення між числом напасників і захоплених в полон постійно змінювалося. В середині XVII ст., за татарськими джерелами, вважалося ганьбою, якщо один воїн приводив з походу менше 10 полоне-

* Розповідь про дальшу долю невільників не входить в межі пропонованої статті.

них¹⁶. На початку XVI ст. аналогічне співвідношення доходило, за польськими авторами цього часу, 1 : 25¹⁷. Подібні підрахунки, навіть якщо вони перебільшені, свідчать, що походи в Україну «планували» з поглядом рентабельності, яку визначали розміром ясиру. Іншими словами, критично сприйняті відомості про число напасників, які здійснили без перешкод напад, можуть побічно свідчити про приблизне число полонених, навіть тоді, коли джерела не визначають його. Такі міркування нібито не викликають особливих заперечень.

Більш дискусійним є питання оцінки тієї чисельності як напасників, так і полонених, про яку повідомляють джерела. Предметом суперечок можуть стати не лише великі числа (вони викликають недовіру), а й незначні (вони ставлять під сумнів доцільність нападів). За чисельністю татарських військ, які брали участь в операціях, можна визначити кілька категорій нападів.

При значно розвиненій в Криму родовій олігархії, що обмежувала владу хана, походи приблизно 100-тисячного війська (а такі неодноразово згадуються в джерелах) могли здійснюватися лише в виняткових випадках для досягнення військової мети, коли захоплення ясиру було далеко не на першому плані. Великі походи в Україну (Литву, Польщу, Угорщину) проводили переважно не самостійно, а для підтримки військових дій турецьких або інших армій. У походах такої категорії співвідношення між числом воїнів-учасників та полонених було, мабуть, набагато менше, ніж 1 : 10, але збільшувалася кількість населення, винищеного на місці.

Середніми за розмірами треба вважати вторгнення силами в 20—30 тис. чоловік (за вищезгаданою «класифікацією» Х. Серебковича); невеликими (за цим же джерелом) в 2—3 тис. чоловік. У середині XVI ст., коли кордон оберігали відносно добре, набіги здійснювали відділи в 100—300 чоловік. Такі «мікронапади» повторювалися, однак, до 20 разів на рік¹⁸. Чисельність напасників неможливо механічно спроектувати на величину ясиру, але перша відіграє істотну роль при конструюванні типологічних моделей татарських нападів.

В літературі періодично посилюється дискусія довкола критичної оцінки кількісних показників, про які повідомляють джерела. Сумнів викликають числа, що характеризують бойові дії. Майже як правило хроністи перебільшували число розбитих або переможених ворогів, применшували кількість власних звитяжних військ, відповідно препарували число вбитих і полонених. Конструювання об'єктивних критеріїв корекції тих великих чисел, про які повідомляють джерела, натрапляє на значні труднощі. Корекцію проводять суб'єктивно, хоча й будують її шляхом логічних міркувань. Це положення справедливе також для визначення величини ясиру (як і числа напасників), яку подають джерела.

Джерела (у тих небагатьох випадках, коли взагалі подається число полонених) 14 разів говорять про ясир, більший від 50 тис. чоловік (1474, 1495, 1500, 1505, 1506, 1515, 1516, 1521, 1533, 1555, 1571, 1574, 1612, 1646 рр.). Враховуючи тактику нападів, відомості про людські ресурси ханства (його потенційні можливості у XVI ст. сучасники оцінювали на 200—300 тис. воїнів, але це число, мабуть, перебільшене) — з одного боку, свідчення про незадовільний захист степових кордонів Польсько-Литовської держави — з другого, можна вважати, що захоплення ясиру в кілька десятків тисяч чоловік не було винятковим явищем і траплялося не лише в 14 згаданих випадках, а й під час інших нападів, коли джерела повідомляють про «дуже багато» полонених. Кожне число, без сумніву, вимагає особливого підходу, що полягає у визначенні всіх супутніх чинників. Результативним виглядає вивчення нетотожних чисел, що

подають стосовно одного й того самого нападу кілька джерел. При описі походу 1516 р. джерела розповідають про понад 50 або 60 тис. ясиру¹⁹. Після битви під Каневом 1527 р. звільнили 30 або 40, або 80 тис. полонених²⁰. Якщо шляхом уважного аналізу встановлено, що числа стосуються справді одного й того самого випадку, однієї території, перевагу треба давати меншому з них.

Не викликають довір'я надто малі числа. Вирвані з контексту документа (переважно в ньому говориться про полонених з одної або кількох місцевостей, а не з цілої території, охопленої нападом, — такі числа 453, 36, 229, 150, 60 осіб подає М. Горн²¹), вони при опрацюванні у вигляді таблиць перетворюються на загальну суму ясиру, захопленого на значній території (Польща, Галичина) протягом року²², що, очевидно, зводить нінащо статистику, складену таким чином.

Були спроби конструювати середні числа. Б. Барановський вважав, що в XVII ст. Польща (мається на увазі Польсько-Литовська держава) втрачала внаслідок нападів 20 тис. чоловік на рік, а за 1474—1694 рр. втрати становили приблизно 1 млн чоловік²³. Іншим шляхом пішов Я. Дзира. Правильно вказавши, що на близько 80 згадок про напади лише в десяти випадках даються відомості про кількість полонених, він підсумував ці дані. Отримавши таким чином число 564 070 осіб, він оголосив його перебільшеним²⁴. Але сума, яку отримали таким чином, нічого не пояснює і, тим більше, не може визначати реальні втрати населення України в XIII—XVI ст. А. Фішер відмовився встановити загальне число ясиру («неможливо визначити загальну кількість полонених, захоплених татарами під час цих нападів, бо не всі вони відомі, а багато окремих чисел в джерелах того часу виглядає на зменшені»), однак вважав втрати дуже великими²⁵. Із здивуванням сприймаються відомості про те, що пізніше автор змінив свою думку і тепер вважає, що в XVII ст. найбільше число полонених, які протягом року могли опинитися в усіх містах Криму, становило близько 2200 чоловік²⁶.

Не викликає сумніву, що питання про чисельність полонених, захоплених в Україні у XV — першій половині XVII ст. (до 1648 р.), підлягає дальшому вивченню на підставі комплексного дослідження джерел найрізноманітніших типів. Лише оптимально повний каталог нападів може перетворитися на підставу для конструювання типологічних моделей нападів. При їх класифікації треба враховувати різні моменти: малі, середні, великі, тобто генеральні, напади; військові походи чи рапці виключно для захоплення полонених; регулярні — сезонні, екстраординарні наскоки; близькі, середні, глибокі рейди; походи через густо- чи рідкозаселені місця; величина території, охопленої облавами, і т. п. Необхідно виявити періоди інтенсифікації нападів або відносного затишшя (часто такі явища пов'язані з політичною історією регіону, з дипломатичною діяльністю сторін). Майже для 6 % нападів є цифрові дані (число напасників або ясиру), що вимагають критичного вивчення. Вони дозволяють визначити приблизне співвідношення між числом напасників, полонених (максимум, треба вважати, 1 : 25) та загиблих.

На сьогодні зібрано та синтезовано досить значний досвід застосування математичних методів у історичних дослідженнях. Однак у галузі історичної демографії середньовіччя взагалі та при вивченні проблеми втрат населення, викликаних нападами кочовиків, зокрема, застосування методів моделювання через складність узагальнення неспівставних і фрагментарних відомостей наптовхується на значні труднощі. Історики-демографи ще не мають у своєму розпорядженні повного репертуару масових джерел, які дозволяли б будувати формально-кількісні моделі для отримання репрезентативних (у якісному та кількісному відношен-

нях) даних. Однак лише типологічне моделювання здатне утворити надійну підставу для опрацювання формул підрахунку приблизних втрат населення. Статистичні висновки в основному відповідатимуть дійсності при їх кореляції з загальнополітичними подіями в регіоні (міжнародні відносини, внутрішнє становище в Польсько-Литовській державі та в Кримському ханстві, стан оборони кордонів, захисна активність козацтва) і географічними факторами (колювання кліматичних умов, стан рослинного покриву в стегу і т. п.)²⁷.

Історично-демографічною проблемою є також питання про повернення невільників додому, в Україну. Шанси повернення зменшувалися в міру віддалення від місця захоплення ясиру. Є підстави вважати, що поверталося в Україну мінімальне число полонених. Матеріал, зібраний по крупицях, можливо, перетворить також цей аспект питання історії ясиру в краще вловимий з погляду демографії.

Систематичні татарські напади призводили до глибоких змін у середовищі населення України. Цілі території перетворювалися на незаселені, спустошені землі, що лише формально входили до складу Польсько-Литовської держави і навіть виходили за її межі. До кінця XV ст. було перетворено на рабів або вигнано українське населення Дністрово-Бузького межиріччя, яке раніше, в період литовського панування, поступово освоювало шляхом народної колонізації річкові долини та морське побережжя. Збільшувалася територія незаселених степів — державний кордон фактично відкотився на північ. У становищі цілком винищеної землі до 70-х років XVI ст. опинилася Звенигородщина. На Поділлі, південній Київщині час від часу припинялося утворення нових (або відновлення знищених) поселень. Урбанізація територій, що перебували під постійною загрозою нападів, припинилася.

Напади вплинули на зміну як соціальної, так і етнічної структури населення України. Вони значною мірою сприяли формуванню та зміцненню козацтва — не лише як особливого військового формування для самозахисту, а й як соціального стану, що почав виникати. Українське населення тікало в безпечніші краї — переселялося, зокрема, до Молдавії, де загроза нападів була меншою. Посилився згодом вплив переселенців на спустошені місця з Заходу, зокрема польського населення з аграрної перенаселеної Мазовії.

Ясир з України зумовив значне збільшення відсотку українського населення в Криму, а через насильницькі мішані шлюби — антропологічну (але не етнічну) українізацію його татарського і турецького населення.

Для підрахунку втрат населення протягом двох з половиною століть я склав максимально повний — як на сьогодні (його, однак, треба далі доповнювати) — каталог нападів з визначенням для кожного з них вищезгаданих головних класифікаційних показників (переважно некомплектних для кожного окремого випадку, що залежало від характеру джерельних відомостей). Масовий матеріал, добутий таким чином, допоміг опрацювати типологію нападів з приблизною оцінкою — за аналогією з нападами, що мають числові характеристики — рівня втрат населення для кожного з класифікаційних типів і підтипів нападів. Методика, що застосовується, базується на неповних даних і тому дуже умовно наближається до формально-кількісного моделювання демографічних явищ, однак лише така методика може дати об'єктивну підставу для оціночних даних, що пропонуються. Відомості, отримані таким чином, дозволяють зробити висновок, що з європейських країн також Україна (а не лише Балкани, як вважалося досі²⁸) була важливим постачальником невільників ринків Османської імперії. Втрати населення українських земель за досліджуваний період становили, за попередньою оцінкою, не менше 2—2,5 млн схоп-

лених і вбитих. Існує можливість визначити втрати населення за десятиріччями і територіями, встановити тенденції процесу, панівні для окремих періодів. Наприклад, в другій половині XVI ст. рідко заселене Поділля втратило близько 150—200 тис. захоплених в полон (не рахуючи вбитих під час походів)²⁹. Контрольну роль для даних, отриманих таким способом, може відіграти контрфактична імітаційна модель, тобто визначення кількості населення України XV — першої половини XVII ст. в умовах природного розвитку (без втрат, викликаних захопленням ясиру і загибеллю населення через військові дії). Опрацювання такої моделі — справа майбутнього.

Твердження сучасників подій, що татари завдають Речі Посполитій тисячу разів більше втрат, ніж козаки Кримському ханству (висловлювання польського посла в Стамбулі А. Пясечинського 1630 р.³⁰), не виглядають дуже polemічним перебільшенням, як це деколи намагаються подати. Для періодів інтенсивних нападів на Україну насильницьке виведення ясиру стало домінуючою причиною руху населення, що відсувала на другий план природні чинники.

¹ Grabowski P. Polska Niżna albo osada polska... — Kraków, 1859. — S. 7—8.

² Це питання замовчується в статті: Базилев Л. Польско-турецкие дипломатические связи в XVI в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV—XVIII вв. — М., 1979. — С. 12—28.

³ Див., наприклад, відгомін таких поглядів у статті: Дубровський В. Україна і Близький Схід в історичних взаєминах // Східний світ. — Харків, 1928. — № 2. — С. 147—156.

⁴ McNeil W. Europe's Steppe Frontier. — Chicago, 1960. — P. 586.

⁵ Walawender A. Kronika klęsk elementarnych w Polsce i krajach sąsiednich w latach 1450—1586. II. Zniszczenia wojenne i pożary. — Lwów, 1935; хроніка за 1587—1648 рр. (автори Р. Л. С. Верхрацький і Е. Добруцька) збереглась у рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН України (далі ЛНБ АН України), ф. Університету, спр. 47, 72; Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemię Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600—1647 // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. — Warszawa, 1962. — T. 8. — N 1. — S. 3—71; Horn M. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605—1633 na Ruś Czerwoną. — Warszawa, 1964; Дзира Я. І. Татаро-турецькі напади на Україну XIII—XVI ст. за хроніками Бельських та Стрийковського // Український історико-географічний збірник. — К., 1971. — Вип. 1. — С. 83—102; Абрамян А. Г. Турецко-татарские набеги по некоторым армянским источникам XVI—XVII вв. // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. — Ереван, 1971. — Вып. 3. — С. 346—353.

⁶ Кримський А. Історія Туреччини. — К., 1924. — С. 167—183; Кримський А. Про долю українських полонянників у Кримському ханстві // Студії з Криму. — К., 1930. — С. 14—17; Dziubiński A. Handel niewolnikami polskimi i ruskimi w Turcji w XVI wieku i jego organizacja // Zeszyty Historyczne Uniwersytetu Warszawskiego. — 1963. — T. 3. — S. 36—49; Hensel W. Jasyr z ziem dawnej Rzeczypospolitej na Krymie i w Turcji (druga połowa XVI—XVII w.). — Warszawa, 1978 (машинопис дисертації); Хенсель В. Проблема ясиру в польсько-турецьких отношениях XV—XVII вв. // Россия, Польша и Причерноморье... — С. 147—158.

⁷ Fisher A. W. Muscovy and Black Sea Slave Trade // Canadian-American Slavic Studies. — 1972. — Vol. 6. — N 4. — P. 575—594.

⁸ Трохи застарілий перелік опубл. матеріалів див.: Zajaczkowski A., Reychman J. Zarys dyplomatyki osmańsko-tureckiej. — Warszawa, 1955. — S. 115—118.

⁹ Звіт Х. Сербковича королю 14 березня 1624 р. // ЛНБ АН України, ВР. — Ф. Оссолінських, спр. 201. — С. 71.

¹⁰ Na'ima ta'rihi. — С. 2. — İstanbul, 1860. — S. 146—147.

¹¹ Ljubomirski J. T. Bernard Pretwicz i jego apologia na sejmie 1550 r. // Biblioteka Warszawska. — 1866. — T. 3. — Zesz. 7. — S. 49, 51, 53, 55—59 (нове видання: Tomczak A. Memoriał Bernarda Pretwicza do króla z 1550 r. // Studia i Materiały z Historii Wojskowości. — Warszawa, 1960. — T. 6. — Zesz. 2. — S. 328—357); Broniovius M. Tartariae descriptio, ante hac in lucem numquam edita. — Coloniae Agrippinae, 1596. — P. 19; Pogrom Tatarów przez wielmożnego hetmana koronnego Stanisława Żółkiewskiego. 1620 // Wojcicki K. W. Biblioteka starożytnych pisarzy polskich. — Wyd. 2-e. — T. 3. — Warszawa, 1854. — S. 245.

¹² Про тактику татарських нападів писали багато авторів XVI—XVII ст. Крім

згаданих у попередній примітці див. ще: *Michalonis Lituani. De moribus Tartarorum, Lituorum et Moschorum fragmina* X.— Basileae, 1615.— P. 5—6; факсиміле і лит. переклад: *Mykolas Lietuvis. Apie totorių, lietuvų ir maskvėnų papročius. Dešimt įvairaus istorinio urinio fragmentų.*— Vilnius, 1966; переклад: *Литвин Михайло.* Извлечения из записок // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.— К., 1890.— Т. 1.— С. 11—12; *Bielski M. Sprawa rycerska.*— Kraków, 1569; *Wojcicki K. W. Archiwum domowe do dziejów literatury krajowej.*— Warszawa, 1856.— S. 330; *Vigener B. La description du Royaume de Pologne et pays adiacens.*— Paris, 1573.— P. LXVlr^o—LXVlr^o; переклад: *Виженер Р. де.* Извлечение из записок // Мемуары.— С. 80—81; *Beauplan G. L. de. Description L'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne.*— Rouen, 1660.— P. 41—46; переклад: *Боплан Г. Л. де.* Опис України, кількох провінцій Королівства польського...— К., 1990.— С. 58—62; *Radu B. Voyage du patriarche Maccaire d'Antioche. Texte arabe et trad. franc.* // *Patrologia Orientalis.*— Paris, 1949.— Т. 26.— Fasc. 5.— P. 395—396; переклад: *Аленицкий Павел.* Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в.— М., 1897.— Вып. 2.— С. 18—19.

¹³ 1516 р. татари, яких переслідували, вирізали жінок та дітей: Див.: *Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi.*— Т. 2.— Warszawa, 1846.— S. 388—389. 1594 р. татари, проходячи через Покуття і Закарпаття до Угорщини, вирізали ясир, не маючи можливості вести його з собою: Див.: *Heidenstein R. Rerum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti libri XII.*— Francofurti ad Moenum, 1672.— P. 304.

¹⁴ 1503 р. татари, повертаючись із Польщі, втопили у Віслі понад 1 тис. чоловік. Див.: *Strykowski M. Kronika...*— Т. 2.— S. 318—319.

¹⁵ *Strykowski M. Kronika...*— Т. 2.— S. 319, 394 (1503, 1527 pp.); *Алишан Г. Кам'янець.* Літопис вірменів Польщі і Румунії з додатком першоджерел.— Венеція, 1896.— С. 16 (вірм. мовою; 1509 р.); *Bielski M. Kronika polska.*— Т. 2.— Sanok, 1856.— S. 963—966, 1040 (1512, 1527 pp.); *Rocznik swietokrzyski // Monumenta Poloniae historica.*— Lwów, 1878.— Т. 3.— S. 104 (1527 р.); *Мыцук Ю. А.* Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI — середина XVII вв.).— Днепрпетровск, 1981.— Ч. 1.— С. 69 (1589 р.).

¹⁶ *Ажчокракли О.* Татарська поема Джан-Мухамедова про похід Іслам-Гірея II спільно з Богданом Хмельницьким на Польщу 1648—1649 pp. // *Східний світ.*— Харків, 1930.— № 12.— С. 168.

¹⁷ *Strykowski M. Kronika...*— Т. 2.— S. 326—328, 330.

¹⁸ *L[ubomirski] J. T. Bernard Pretwicz...*— S. 48.

¹⁹ *Decius J. L. De Sigismundi regis...*— Kraków, 1901.— S. 120; *Strykowski M. Kronika...*— Т. 2.— S. 388—389.

²⁰ *Попієн.* прим. 15.

²¹ *Horn M. Skutki...*— S. 86, 207.

²² Так інтерпретував ці числа: *Fisher A. W. Muscovy...*— P. 581.

²³ *Baranowski B. Chłop polski w walce z Tatarami.*— Warszawa, 1952.— S. 49.

²⁴ *Дзюра Я. І.* Татаро-турецькі напади...— С. 101—102.

²⁵ *Fisher A. W. Muscovy...*— P. 582.

²⁶ *Subtelny O. Cossack Ukraine and the Turco-Islamic World // Rethinking Ukrainian History.*— Edmonton, 1981.— P. 132.

²⁷ Проблемі типологічного моделювання та конкретним результатам підрахунків, проведених при його допомозі, буде присвячено окреме дослідження. В кінці пропонованого повідомлення викладено лише найзагальніші висновки, виведені на підставі каталогу нападів, який опрацьовується.

²⁸ Див. заперечення проти трактування Балканів як головного резервуару рабів для Османської імперії; *Waugh D. C. [Rev.], Gölner C. Turcica.*— Bd. 1—3.— Bucharest, 1961—1978 // *Middle East Studies Association Bulletin.*— 1979.— Vol. 13, N 2.— P. 50.

²⁹ *Дашкевич Я. Р.* Ясир з Поділля в другій половині XVI ст. // Тези III Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (4 вересня 1985 р.).— Вінниця, 1985.— С. 56—57.

³⁰ *Piaseczynski A. Relacja poselstwa... 1630 // Trzy relacje z polskich podrozy na Wschod muzulmanski w pierwszej polowie XVII w.*— Krakow, 1980.— S. 55.